

Judicial Executions of Leaders of the Ukrainian Dissident Movement in the spring of 1973

UDC 323.13:316.647.6(=161.2)(091):323.281“321*1973”

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726119>**Paska Bohdan**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>, bohdan.paska@cnu.edu.ua*Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The article examines the problem of judicial reprisals against leaders of the Ukrainian dissident movement in the spring of 1973 as a key stage in the implementation of the repressive policy of the Soviet government. It is found that despite a significant amount of scientific research, the issues of coordination of actions between the KGB bodies, judicial and party structures, as well as individual behavioral strategies of the defendants, remain insufficiently covered.

The purpose of the article is a comprehensive reconstruction of the course, mechanisms of preparation and conduct of judicial reprisals against the leaders of the Ukrainian dissident movement in the spring of 1973, as well as determining their role in the system of repressive policy against dissent.

Results. It was revealed that the trials of I. Dzyuba, N. Svitlychna, V. Chornovil, Ye. Sverstyuk and I. Svitlychny were a pre-planned action that combined investigative, judicial and propaganda measures. It was established that the KGB authorities carried out thorough preparation for the trials, including monitoring the behavior of the defendants and their entourage, forming the “necessary” composition of the participants in the court sessions, as well as organizing campaigns to discredit dissidents. It was found that the trials were held in an open or closed format depending on the expected behavior of the accused. Different models of behavior of the defendants were characterized – from partial admission of guilt and demonstration of loyalty to open resistance and use of the court as a platform for spreading their own ideas.

Conclusions. It is established that the judicial reprisals of the spring of 1973 were the culmination of a repressive campaign against dissidence and demonstrated the high effectiveness of the punitive mechanism in achieving the goals of isolating the leaders of the movement and suppressing public resistance. It is found that the combination of repressive and propaganda tools allowed the authorities to minimize manifestations of solidarity with the defendants. At the same time, it is proven that even under pressure, a significant part of the dissidents retained internal ideological stability, which indicates the limited effectiveness of repression in the sphere of ideological beliefs.

Keywords: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), political repression, trials, “Bloc” case, dissent

Судові розправи над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р.

Паска Богдан*Карпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація.

Актуальність. У статті розглядається проблема судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. як ключового етапу реалізації репресивної політики радянської влади. З'ясовано, що попри значний обсяг наукових досліджень, недостатньо висвітленими залишаються питання координації дій між органами КДБ, судовими та партійними структурами, а також індивідуальні стратегії поведінки підсудних.

Метою статті є комплексна реконструкція перебігу, механізмів підготовки та проведення судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р., а також визначення їх ролі у системі репресивної політики щодо інакодумства.

Результати. Виявлено, що судові процеси над І. Дзюбою, Н. Світличною, В. Чорноволом, Є. Сверстюком та І. Світличним були заздалегідь спланованою акцією, яка поєднувала слідчі, судові та пропагандистські заходи. Встановлено, що органи КДБ здійснили ретельну підготовку до процесів, включаючи контроль за поведінкою підсудних і їхнього оточення, формування «потрібного» складу учасників судових засідань, а також організацію кампаній дискредитації дисидентів. З'ясовано, що суди проводилися у відкритому або закритому форматі залежно від очікуваної поведінки обвинувачених. Охарактеризовано різні моделі поведінки підсудних – від часткового визнання провини та демонстрації лояльності до відкритого спротиву і використання суду як трибуни для поширення власних ідей.

Висновки. Встановлено, що судові розправи весни 1973 р. стали кульмінацією репресивної кампанії проти дисидентства та засвідчили високу ефективність карального механізму у досягненні цілей ізоляції лідерів руху й придушення суспільного спротиву. З'ясовано, що поєднання репресивних і пропагандистських інструментів дозволило владі мінімізувати прояви солідарності з підсудними. Водночас доведено, що навіть за умов тиску значна частина дисидентів зберігала внутрішню ідейну стійкість, що свідчить про обмеженість ефективності репресій у сфері світоглядних переконань.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), політичні репресії, судові процеси, справа «Блок», інакомислення

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 22.04.2026

Вступ.

Хвиля репресій 1972–1973 рр. стала однією з наймасштабніших кампаній радянської влади, спрямованих проти українського дисидентського руху. Вона розпочалася з масових арештів його найактивніших представників в рамках часткової реалізації секретної справи «Блок» у січні 1972 р. Її характерною рисою було поєднання широкомасштабних оперативно-слідчих заходів із цілеспрямованим ідеологічним наступом на середовище інакодумців. Упродовж 1972 р. органи Комітету державної безпеки (КДБ) здійснили комплекс дій, спрямованих на ізоляцію лідерів руху, руйнування горизонтальних зв'язків між учасниками та створення доказової бази для майбутніх судових процесів. Водночас відбувалося посилення контролю над інтелектуальним і культурним середовищем, яке розглядалося владою як головне джерело «антирадянських проявів». Своєрідною кульмінацією цієї кампанії стали судові процеси весни 1973 р. над Іваном Дзюбою, Надією Світличною, В'ячеславом Чорноволом, Євгеном Сверстюком та Іваном Світличним, що виконали функцію публічного завершення репресивної акції та мали на меті остаточну деморалізацію українського дисидентства.

Проблема судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. потребує комплексного наукового осмислення з огляду на їхню роль у трансформації форм і методів радянської репресивної політики. Попри наявність значного корпусу досліджень, присвячених історії українського дисидентства, недостатньо висвітленими залишаються механізми підготовки та проведення конкретних судових процесів, а також взаємодія між слідчими, судовими й партійними структурами у реалізації каральних практик. Особливої уваги потребує аналіз індивідуальних стратегій поведінки підсудних. Водночас важливо з'ясувати, яким чином органи КДБ поєднували репресивні заходи з інформаційно-пропагандистськими кампаніями для досягнення максимального впливу на суспільство. Недостатньо дослідженим залишається і питання ефективності цих заходів у контексті нейтралізації протестної активності й деморалізації дисидентського середовища. У цьому зв'язку актуалізується потреба реконструкції перебігу судових процесів на основі розсекречених матеріалів КДБ, що дозволяє відтворити не лише офіційну канву подій, але й приховані механізми функціонування радянської репресивної системи. Саме такий підхід дає змогу глибше зрозуміти місце і значення весняних процесів 1973 р. у загальній історії боротьби радянської влади з українським інакодумством.

Метою статті є комплексна реконструкція перебігу, механізмів підготовки та проведення

судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р., а також з'ясування їх ролі у реалізації репресивної політики радянської влади щодо інакодумства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Хвиля репресій 1972–1973 рр. неодноразово ставала предметом зацікавлень в сучасній історіографії в контексті історії українського дисидентського руху в монографіях Георгія Касьянова (2019), Юрія Данилюка й Олега Бажана (2000), Бориса Захарова (2003). З'явилися й предметні розвідки із висвітлення різних аспектів «генерального погрому»: О. Бажан проаналізував розробку, хід і наслідки спецоперації КДБ «Блок» (Бажан, 2013), перебіг слідства у справі В. Чорновола (Бажан, 2018); Юрій Зайцев – підстави та наслідки розправи радянського режиму з учасниками опозиційного руху в Україні (Зайцев, 2015–2016); Богдан Паска – хронологію і масштаби січневих арештів 1972 р. (Паска, 2022), ключові віхи розправи над Євгеном Пронюком і Василем Лісовим (Паска, 2024), особливості використання профілактичних методів проти Зеновії Франко (Паска, 2025a), а також судові процеси над жертвами репресивної хвилі влітку – восени 1972 р. (Паска, 2025b). Перебіг справи журналу «Український вісник» (Деревінський, 2019), а також судового процесу над В. Чорноволом розкрив у своїх напрацюваннях Василь Деревінський (2016). Розправу над інтелектуальним лідером українського дисидентства І. Дзюбою охарактеризував Юрій Шаповал (2023). І все ж, наразі в історіографії відсутнє комплексне дослідження судових процесів над лідерами шістдесятників, які відбулися протягом березня – квітня 1973 р. Переважна більшість напрацювань учених базуються на матеріалах партійних архівів і кримінальних справ, не враховуючи документи КДБ інформаційно-аналітичного характеру – доповідні записки та спеціальні повідомлення на адресу вищого партійного керівництва зі звітами про боротьбу з інакодумцями. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Результати дослідження.

Судові процеси над лідерами середовища українського шістдесятницького правозахисту – І. Дзюбою, Н. Світличною, В. Чорноволом, Є. Сверстюком та І. Світличним – відбулися протягом березня – квітня 1973 р. Слідство у справі І. Дзюби було завершено до середини січня 1973 р., Н. Світличної – до середини лютого, а В. Чорновола, Є. Сверстюка та І. Світличного – до кінця лютого цього ж року. Під час слідства заарештовані дисиденти вели себе по-різному. Як свідчить доповідна записка керівника республіканського КДБ Віталія Федорчука партійному керівництву від 15 січня 1973 р., на початку слідчих дій І. Дзюба намагався ухилитися від співпраці з працівниками КДБ і дачі показів, відмовлявся

відповідати на поставлені запитання. Проте згодом, «після проведених із ним керівництвом КДБ УРСР бесід, став вести себе на дописах більш відверто, назвав ряд осіб, серед яких поширював антирадянську літературу» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062: 279). Дисидента намагалися виставити автором вилученої в Є. Сверстюка «Програми укомуністів», і провладні експерти навіть написали відповідний висновок. У цій ситуації І. Дзюба опротестував висновки комісії, здійснивши власний лексико-стилістичний аналіз цієї програми на 312 аркушах. Спецслужбі довелося призначити повторну експертизу, під час якої фахівці Інституту мовознавства Академії наук (АН) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) підтвердили той факт, що літературознавець не є автором «Програми укомуністів» (Шаповал, 2023, с. 232).

На одному з останніх допитів 10 січня 1973 р. І. Дзюба частково визнав свою вину у висунутому обвинуваченні (Шаповал, 2023, с. 232). Він дав детальні покази про свої «злочинні дії», розкався і запевнив, що «пориває з націоналізмом і ніколи не стане на шлях антирадянської діяльності». Більше того, знаходячись під слідством, в'язень за власною ініціативою із дозволу керівництва КДБ республіки писав книгу «Третього не дано», у якій критикував основні положення написаного ним у 1965 р. трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та ідеологію «українського буржуазного націоналізму». Незважаючи на це, керівництво КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР запропонувало партійним лідерам розглянути справу І. Дзюби в судовому засіданні, і тільки після завершення його роботи над книгою, «якщо вона дійсно буде такого змісту, як він зазначає», підтримати клопотання перед Президією Верховної Ради УРСР про його помилування (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062: 280).

12 лютого 1973 р. Прокурору УРСР для затвердження обвинувального висновку було передано справу Н. Світличної. Поведінка дисидентки значно відрізнялася від дій і намірів І. Дзюби – вона робила спроби виправдати свою та своїх друзів громадську активність, протягом довгого періоду часу відмовлялася давати покази. Під час розмов зі слідчими ув'язнена усе ж визнала факти своєї участі у виготовленні й поширенні самвидаву. Незважаючи на це, на основі матеріалів слідства й зібраних оперативних даних у спецслужбі вважали Н. Світличну «до фанатизму націоналістично налаштованою». Коли призначена владою адвокатка під час ознайомлення з матеріалами справи порадила ув'язненій змінити свої погляди і розкаятися на суді, дисидентка заявила: «Мої переконання стійкі, і я не дитина, щоб їх змінювати. Якщо я зміню свої погляди, тоді навіщо жити?» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 87).

Досить об'ємними за кількістю зібраних під час слідства епізодів обвинувачення були справи

І. Світличного, В. Чорновола та Є. Сверстюка. Зокрема, І. Світличному було інкриміновано більше 100 «злочинних дій», більшість із яких були зв'язані з виготовленням, зберіганням і розповсюдженням самвидаву та іншої нелегальної літератури закордонного походження. За справою В. Чорновола кадебісти зуміли «довести» більше 50 фактів антирадянської діяльності. І. Світличний під час допитів назагал не заперечував інкримінованих йому фактів, визнав себе винним частково і заявив, що займався громадською активністю без цілі підризу й ослаблення радянської влади. Водночас його внутрішньокамерне вивчення засвідчило, що своїх поглядів і переконань дисидент не змінив. Зокрема, він заявляв співкамернику, що готовий понести будь-яке покарання аж до розстрілу, але від своїх ідей і поглядів не відмовиться. У той же час В. Чорновіл у період слідства вів себе досить різко, від дачі показів відмовлявся, систематично подавав клопотання і скарги на незаконні репресивні дії працівників КДБ. У виголошеному звинуваченні журналіст винним себе не визнав, водночас через шантаж з боку слідчих змушений був повідомити, що причетний до випуску часопису «Український вісник» і є автором вступної статті до нього. В. Чорновіл прагнув перетворити майбутній суд на «трибуну пропаганди своїх ідей і поглядів». Схожою була й поведінка Є. Сверстюка, який відмовився визнавати свою провину, назагал не заперечуючи конкретних фактів виготовлення й поширення самвидаву, які йому було висунуто. На допитах намагався спростувати твердження свідків, що давали покази проти нього. Своїх поглядів дисидент не змінив, під час розмов зі співкамерниками різко засуджував політику комуністичної партії й уряду (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 176–179).

Напередодні судових розправ над лідерами українського шістдесятництва каральні органи провели дуже серйозну попередню підготовку. Враховуючи поведінку дисидентів на слідстві, керівництво КДБ запропонувало зробити судові процеси над І. Дзюбою та І. Світличним відкритими та перетворити в ідеологічні профілактичні акції за участю активістів із творчих організацій Києва й кореспондентів центральних республіканських газет. Оскільки з точки зору каральних органів Н. Світлична, В. Чорновіл та Є. Сверстюк «ведуть себе провокаційно і можуть використати суд як трибуну для поширення своїх ворожих поглядів», розправи над ними було передбачено провести у закритому форматі. Для усунення можливості будь-яких протестних акцій передбачалося виділення спеціальних нарядів із числа співробітників КДБ, міліції та «народних дружинників» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 179–180).

Завдати додаткового інформаційно-компрометаційного удару по одностумцях заарештованих дисидентів на волі допоміг

зафіксований працівниками КДБ візит до УРСР Марка-Миколи Горбача, українського студента-емігранта із Франкфурта-на-Майні (ФРН), який відбувся 16–27 лютого 1973 р. Під час подорожі до України студент мав спілкування з дотичними до справи «Блок» Раїсою Мороз, Оленою Антонів (Львів), Іриною Стешенко, Григорієм Кочуром, Олесем Бердником (Київ). 27 лютого на основі санкції загальносоюзного КДБ співробітники спецслужби затримали М. М. Горбача і провели з ним бесіду у Львові. Студент розповів оперативникам про свої зустрічі, написав прохання із розкаянням на адресу КДБ при РМ УРСР та був видворений із Радянського Союзу на станції Чоп у Закарпатській області (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 255–258).

Керівництво спецслужби відразу заявило про намір використати цей інцидент із метою завдання чергового інформаційного удару по дисидентах, своєрідного відвертання їх уваги від судових процесів і нейтралізації активності (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 259). З цією метою у КДБ підготували проєкт статті під попередньою назвою «Ще один невдалий вояж», яку планували опублікувати в республіканській пресі. Після ознайомлення із цим текстом 9 березня Перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимир Щербицький дав вказівку секретарю ЦК з ідеологічних питань Валентину Маланчуку його доопрацювати (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 302). Зрештою, оновлений варіант статті під назвою «Турист за дорученням» побачив світ у газеті «Радянська Україна» 13 березня, якраз у розпал судового процесу над І. Дзюбою. У публікації піддавалися різкій критиці Г. Кочур, І. Стешенко та О. Бердник за зв'язки із українською еміграцією. Було спровоковано хвилю громадського тиску на учасників руху спротиву, яка стала для них серйозним потрясінням (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 369–373). Характерно, що за тиждень після опублікування статті Г. Кочур особисто звернувся до КДБ із проханням прийняти його для бесіди. Цю ситуацію каральними органами було використано для проведення з ним профілактичної розмови, після якої перекладач заявив, що «в подальшому ніколи не стане на шлях злочинної діяльності», а зосередиться на літературній праці (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 90–93). Поява чергової спрямованої проти українських дисидентів статті стала вагомим фактором, який унеможливив серйозні протести проти судових розправ над лідерами середовища.

У рамках підготовки до проведення процесів працівники КДБ ретельно вивчали поведінку заарештованих дисидентів у слідчих ізоляторах, їх стратегії поведінки під час засідань, щоб перетворити суди на серйозні удари по дисидентському середовищі та убезпечитися від можливих актів спротиву. Наприклад, у випадку І. Дзюби було з'ясовано, що його позиція на суді буде зводитися до

запереченню антирадянського умислу в своїх діях, дисидент акцентуватиме увагу на значний період часу (7 років), який пройшов від написання трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» до арешту його автора. В. Щербицький рішуче виступив проти задоволення намірів І. Дзюби клопотати про виклик на суд окремих членів комісії, які дали висновок про антирадянський характер його праці (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–261). Як наслідок, напередодні процесу із підсудним зустрівся працівник КДБ, який шляхом маніпуляції переконав І. Дзюбу не добиватися виклику рецензентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 339–340).

Щодо Є. Сверстюка працівники КДБ за кілька тижнів до суду стали відомі його наміри не визнавати себе винним по суті звинувачення та виступити проти звинувачувальних показів свідків. Оперативним шляхом було отримано текст підготовленого в'язнем «Останнього слова», в якому були такі фрази: «Протягом більше року слідство розшукувало мою таємну і ворожу діяльність, і, не знайшовши такої, постановило вважати ворожими цілі моєї літературної діяльності... Я не можу зрозуміти кримінального звинувачення, що ґрунтується на нерозумінні мого тексту, або на явному небажанні його вірно зрозуміти... Я не можу прийняти кримінальних звинувачень за елементарні літературні контакти... Перед сумлінням і перед законом я не почуваю вини. А чи зумів я хоча б на мить підвестись до вимог часу, до рівня обов'язку – хай про це судить народний суд, а потім – суд історії» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 16–22). У випадку І. Світличного у спецслужбі завдяки внутрішньокамерній розробці дізналися про те, що він буде прислухатися до порад призначеного органами влади адвоката тільки за умови доброзичливого ставлення з його боку; в іншому разі має намір відмовитися від послуг захисника. Зрештою, його адвокатом призначили В. Діденка, який поряд із нібито сприятливим відношенням до підзахисного зрештою фактично став на бік обвинувачення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–92).

Найбільш важливого значення в КДБ надавали підготовці до відкритих судових розправ у Києві над І. Дзюбою та І. Світличним, яких вважали «основними ідеологами націоналістичних елементів у республіці, широко відомими в середовищі антирадянської еміграції за кордоном». Для проведення цих процесів на «потрібному політичному рівні» було створено спеціальні оперативні групи КДБ при РМ УРСР. На період напередодні та під час судів спецслужба встановила суворий контроль із застосуванням оперативно-технічних засобів за поведінкою однодумців ув'язнених дисидентів, які перебували на волі. До відповідного переліку осіб потрапили київські інакодумці Юрій Бадзьо, Генріх Дворко, Оксана Мешко, Тетяна Житникова, Іван Русин, Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична та ін.

На час суду ці особи потрапили під постійне негласне спостереження з метою запобігання їх участі у ймовірних акціях протесту. Аналогічні заходи здійснювалися обласними управліннями КДБ щодо інших об'єктів справи «Блок» та їхніх контактів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–263; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–96).

Про судові процеси були повідомлено загальносоюзний КДБ для здійснення оперативних заходів щодо контактів І. Дзюби та І. Світличного в Москві з числа учасників загальнодемократичного руху. Напередодні суду над І. Дзюбою поряд із публікацією компрометаційної статті «Турист за дорученням» планувалося здійснити профілактичні заходи щодо письменника Бориса Антоненка-Давидовича та скульптора Івана Гончара. Оперативний контроль було встановлено за поведінкою дружин підсудних – Марти Дзюби та Леоніди Світличної. З метою «підтримання громадського порядку» на судових процесах і придушення акцій спротиву було підібрано необхідну кількість «дружинників» і працівників міліції; до оперативних нарядів включили групи слухачів Київських курсів КДБ СРСР. У КДБ наперед підготували списки запрошених на судилища осіб – це мали бути перевірені представники Спілки письменників України (СПУ), Спілки журналістів, працівники редакції журналу «Дніпро», Інститутів літератури і філософії Академії наук (АН) УРСР, видавництва «Дніпро», Державного комітету РМ УРСР по телебаченню і радіомовленню, товариства «Україна» і редакції газети «Вісті з України». Відповідні комплекси заходів були завчасно погоджені й затверджені В. Щербицьким: щодо І. Дзюби – 7 березня, а щодо І. Світличного – 11 квітня 1973 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–263; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–96).

Зрештою, судові процеси над лідерами українського дисидентства відбулися в наступній послідовності:

- 12–16 березня – відкритий суд над І. Дзюбою в Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 9);
- 27 березня – 2 квітня – закритий суд над Н. Світличною в Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 301);
- 9–12 квітня – закритий суд на В. Чорноволом у Львові (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 141);
- 16–24 квітня – закритий суд над Є. Сверстюком у Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359);
- 19–27 квітня – відкритий суд над І. Світличним у Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 66).

Усім дисидентам було інкриміновано ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Перебіг розправ перебував на постійному особистому контролі вищого керівництва КДБ при РМ УРСР і ЦК КПУ. У період судових процесів В. Федорчук відправив В. Щербицькому як мінімум 16 розлогих спеціальних повідомлень, присвячених детальним описам перебігу подій (за

справою І. Дзюби – 5 повідомлень, Н. Світличної – 4, В. Чорновола – 2, Є. Сверстюка – 2, І. Світличного – 3). Про судову розправу над І. Дзюбою голова КДБ доповідав у ЦК КПУ щоденно (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 339–343, 347–354, 374–378; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 9–11); після процесу В. Щербицькому було відправлено детальну довідку на дисидента (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 379–382), а голові КДБ при РМ СРСР Юрію Андропову – коротку інформацію про його поведінку та перекладений російською мовою рукопис написаної у слідчому ізоляторі праці «Третього не дано» на 306 аркушах (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 364–365).

Назагал майже всі судові процеси весни 1973 р., особливо відкриті розправи над І. Дзюбою та І. Світличним, пройшли майже повністю за сценарієм КДБ і без значних акцій протесту. Проте поведінка підсудних мала свої особливості. Зокрема, І. Дзюба на початку засідання визнав себе винним частково, підтвердив факт написання ним праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», участь у її поширенні, визнав усі факти обвинувачення, заперечивши наявність у своїх діях антирадянського умислу. Також підсудний назвав прізвища осіб, із якими обмінювався самвидавом, визнав, що у його світогляді містилися «деякі елементи націоналізму і ревізіонізму». Проте наполягав, що за останні 7 років його «політичне кредо» стало зовсім іншим і просив суд долучити до справи вступну частину підготовленого ним трактату «Третього не дано» із критикою попередніх поглядів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 340–341, 347–349). В останньому слові дисидент похвалив «коректність, скрупульозність і об'єктивність» ведення працівниками КДБ слідства, проте поставив під сумнів висновок про «антирадянський характер» «Інтернаціоналізму чи русифікації?» і зазначив, що у його праці «є й чимало справедливого». Незважаючи на це, підсумковий виступ І. Дзюби багато в чому носив «покаяльний характер»: «...Відповідальності з себе я не знімаю, я відчуваю моральну й ідейну вину за те невірне, що є у роботі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і загалом за всі свої неправильні вчинки... Я зможу довести, що буду мати право називатися радянською людиною, радянською людиною в повному сенсі цього слова» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 375–376).

Надія Світлична та Іван Світличний теж під час суду частково визнали себе винними та заявили, що інкриміновані їм під час слідства факти поширення самвидавної літератури та зустрічі із представниками діаспори дійсно мали місце (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 230; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 289–290). І. Світличний намагався подати клопотання про відвід свого адвоката, проте воно не було підтримане судом (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 289). У свою чергу Є. Сверстюк, підтвердивши своє авторство щодо самвидавних документів ««Собор»

у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «На свято жінки», заявив, що вони не є антирадянськими або наклепницькими і доводив, що «прийде час, коли ці статті будуть офіційно опубліковані і за них будуть платити гонорари» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 242). Відповідаючи на питання суду, в'язень заперечував факти поширення творів І. Дзюби та Валентина Мороза, а також випадки «проведення антирадянської агітації в усній формі» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 285). В останньому слові він наголосив на тому, що не визнає себе винним по суті висунутого обвинувачення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359).

Найбільш активно протестував проти радянського репресивного правосуддя В. Чорновіл. На початку засідання дисидент заявив відвід призначеній обласним судом адвокатці Малик і подав клопотання вести до процесу адвоката, якого підібрали в Києві його родичі або дати можливість захищатися самому. У результаті суд пішов на поступки і провладну «захисницю» було усунуто від участі в процесі; у результаті дисидент захищав себе самотійно. Одночасно В. Чорновіл заявив суду клопотання розглянути його справу у відкритому засіданні, провести повторну лексико-стилістичну експертизу вилучених самвидавних текстів за участю представників Інституту мовознавства АН УРСР, долучити до справи копії диплому про закінчення ним державного університету, довідку про здачу кандидатського мінімуму, список опублікованих праць та ін., які, зрештою, були відхилені. У процесі допиту дисидент визнав авторство документу «Як і що обстоює Б. Стенчук?», заяви до Верховного Суду на підтримку раніше засудженого В. Мороза, проекту документа про створення «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої», заявив, що повністю поділяє погляди І. Дзюби з національного питання, викладені в трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 77–79). Водночас у ролі захисника намагався відвести від себе звинувачення у виготовленні й поширенні номерів часопису «Український вісник» і твердив, що вилучені під час обшуків «антирадянські матеріали» зберігав тільки з метою використання в літературній діяльності. Під час останнього слова В. Чорновіл говорив, що ніколи не був «націоналістом чи антирадянщиком», а у написаних документах і творах «намагався допомогти викрити наявні в нашому суспільстві недоліки». Просив суд кваліфікувати його дії за ст. 187 І («поширення завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад») і призначити умовне покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 140).

Абсолютна більшість допитаних під час судових процесів свідків дали потрібні покази проти заарештованих. До прикладу, під час розправи над І. Дзюбою мовознавиця Зеновія Франко підтвердила свою участь спільно з підсудним у розмноженні, перекладі російською мовою і поширенні його популярного трактату (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр.

1064: 349). У цих умовах дуже сміливою можна вважати поведінку тих небагатьох представників дисидентського середовища, які в той чи інший спосіб ухилялися від свідчень на судових розправах. Зокрема, під час процесу В. Чорновола свідок Віктор Боднарчук відмовився від даних ним на слідстві показів про отримання від підсудного матеріалів самвидаву нібито через «перебування в стані алкогольного сп'яніння». Свідок Галина Савронь змінила свої покази, заявивши, що вона брала на квартирі В. Чорновола для ознайомлення трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?», але робила це без відома господаря (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 80). На суді над Є. Сверстюком повністю відмовився від надання показів дисидент Василь Лісовий, якого утримували в слідчому ізоляторі КДБ за іншою справою (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 287). Так само вчинили під час процесу І. Світличного брати Михайло і Богдан Горині (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 3).

Адвокати під час судових розправ здебільшого не мали можливості надавати своїм підопічним суттєвої допомоги, а подекуди фактично підтримували сторону звинувачення. Зокрема, адвокатка І. Дзюби – Н. Глабай – просила суд перекваліфікувати звинувачення на ст. 187 І і під час визначення вироку врахувати, що підсудний визнав себе винним і дав «щирі правдиві покази, засудив свої злочинні дії» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 374). Уже після процесу вона заявила дружині І. Дзюби, що має намір повернути заплачені гроші, бо «дуже некомфортно себе почуває, адже не змогла сказати те, що би вартувало» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 11). Г. Денисенко, яка була адвокаткою Н. Світличної, теж безрезультатно намагалася переконати суд перекваліфікувати справу на легшу статтю із застосуванням мінімального терміну покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 275). Адвокат І. Світличного, завідувач юридичної консультації Печерського району Києва В. Діденко повністю підтримав прокурора і під час свого виступу заявив, що «злочинна діяльність підсудного доказана і правильно кваліфікована як антирадянська агітація і пропаганда», вона «несумісна з ідейними і моральними принципами радянського громадянина і заслуговує на засудження» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 288; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 65–66). На цьому фоні справжнім подвигом була поведінка захисника Є. Сверстюка М. Михайлика. Він у своїй промові намагався переконати суд в тому, що написані дисидентом самвидавні документи не були «антирадянськими і наклепницькими», а просто написані у різкій формі; просив виключити із обвинувачення епізоди про поширення Є. Сверстюком написаних іншими авторами матеріалів як недоведені та призначити підсудному мінімальний термін покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359).

Хоча відкритих акцій протесту проти судових репресій над лідерами українського дисидентства у

КДБ зафіксовано не було, усе ж мали місце поодинокі акти підтримки підсудних. Напередодні судів львівські інакодумці зібрали певні фінанси для допомоги сім'ям заарештованих: 400 рублів було передано дружині В. Чорновола Атені Пашко, 100 рублів – Л. Світличній (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 57). Під час суду над І. Дзюбою в залі засідання була присутня його дружина М. Дзюба; намагалася туди потрапити учасниця київського дисидентського середовища М. Довгань (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 341–342). Надію Світличну під стіни Київського обласного суду прийшли підтримати Л. Світлична, дружина політ'язня Данила Шумука О. Яновська, сестра В. Чорновола Валентина Чорновіл, а також науковиця-психологиня Віра Ткаченко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 256–257). Біля приміщення Львівського обласного суду в час процесу В. Чорновола знаходилися М. Горинь, Ольга Горинь, Марія Гель і Валентина Чорновіл (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 80). Під час суду над Є. Сверстюком здійснила спробу пройти до зали засідань його дружина В. Андрієвська, а після виголошення вироку І. Світличному Л. Світлична вигукнула фразу «Іване, тримайся!» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 242; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 67).

Найбільш резонансною акцією протесту проти судових процесів весни 1973 р. став лист перекладача Миколи Лукаша від 23 березня, направлений після розправи над І. Дзюбою на адресу голови Президії Верховної Ради УРСР, голови Верховного Суду, прокурора республіки і президії СПУ. Літератор зазначав, що він повністю поділяє погляди І. Дзюби з національного питання, і просив органи влади дозволити йому відбутися термін покарання замість засудженого. Органи КДБ відразу встановили за М. Лукашем оперативне спостереження і за особистою вказівкою В. Щербицького його було позбавлено членства в СПУ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 306–309; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1073: 9). І все ж, оперативна і профілактична робота КДБ, значні приділені спецслужбою зусилля щодо організації судових розправ дали свої результати. Загальний настрій в середовищі українських дисидентів на волі в цей період можна передати словами І. Русина: «Треба реально визнати, що спротив інакодумців фактично ліквідовано. Ось і тепер будуть судити найбільш відомих, а де протести, демонстрації, які мали місце в період арештів і судів 1965–66 рр. На щось подібне тепер, напевно, ніхто не наважиться, бо безрезультатно, тільки себе погубиш» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 343).

У результаті судових процесів усіх фігурантів справ було визнано винними та засуджено на тривалі терміни ув'язнення. Зокрема, І. Дзюбі було присуджено 5 р. ВТК суворого режиму, Н. Світличній – 4 р. ВТК суворого режиму, В. Чорноволу – 6 р. ВТК суворого режиму і 3 р. заслання, Є. Сверстюку та І. Світличному – по 7 р. ВТК суворого режиму і 5 р.

заслання. Жодна із наступних поданих касаційних скарг не була підтримана Верховним Судом УРСР. На думку дослідника В. Деревінського, менша тривалість терміну ув'язнення В. Чорновола порівняно із Є. Сверстюком та І. Світличним пов'язана з тим, що журналісту вдалося під час суду досить ґрунтовно спростувати висновки експертів та усунути з вироку згадку про себе як основного редактора «Українського вісника» (Деревінський, 2016: 168–169). Судовий процес і вирок І. Дзюбі стали вагомим фактором у процесі поступового психологічного тиску на дисидента з метою його остаточного «розкайняння». У планах В. Федорчука каяття І. Дзюби мало стати потужним ударом по українському національному руху та всьому середовищу інакодумців. Зрештою, літературознавець 8 жовтня 1973 р. таки звернувся із проханням про помилування до Президії Верховної Ради УРСР, а через місяць, 9 листопада його заяву-зречення надрукували на сторінках газети «Літературна Україна» (Шаповал, 2023: 236).

Висновки.

Отже, судові розправи над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. були заздалегідь спланованою та всебічно підготовленою карально-ідеологічною акцією радянського режиму, спрямованою на цілковиту дезорганізацію шістдесятницького середовища. Координація між КДБ і партійним керівництвом, а також диференційований підхід до відкритих і закритих судових процесів засвідчують наявність чітко продуманого сценарію. Важливою складовою цієї кампанії стало використання різноманітних засобів тиску на підслідних – від психологічного впливу і маніпуляцій до інформаційних операцій, спрямованих на дискредитацію дисидентів у суспільстві (публікація статті «Турист за дорученням»). Поведінка обвинувачених під час слідства і судів виявила цілий спектр стратегій – від часткового визнання провини й демонстративного «кайття» (І. Дзюба) до відкритого спротиву та використання суду як трибуни для артикуляції власних переконань (Є. Сверстюк, В. Чорновіл). Водночас навіть у випадках формального визнання провини значна частина дисидентів зберігала внутрішню ідейну незламність, що підтверджується матеріалами оперативного спостереження з боку КДБ.

Своєю чергою, перебіг і результати судових процесів засвідчили ефективність репресивного механізму КДБ у досягненні поставлених цілей – ізоляції лідерів руху, деморалізації їхнього оточення та попередження масових протестних акцій. Попри поодинокі прояви солідарності, відсутність масштабного суспільного спротиву стала наслідком комплексних профілактичних і контрольних заходів, що охоплювали як найближче оточення підсудних, так і ширше інтелектуальне середовище. Судові вирокі, винесені за ст. 62 КК УРСР, мали показовий характер,

покликаний продемонструвати невідворотність покарання за будь-які прояви інакдомства. Особливе значення в цьому контексті мало використання справи І. Дзюби як інструменту подальшого ідеологічного впливу на дисидентський рух через стимулювання публічного «покаяння». У підсумку весняні процеси 1973 р. стали переломним етапом у згортанні активної фази українського дисидентства, суттєво послабивши його організаційний і моральний потенціал. Водночас вони засвідчили, що навіть в умовах тотального контролю і репресій ідеї опору продовжували існувати, зберігаючись у переконаннях

самих дисидентів і їхнього середовища.

До перспектив подальших досліджень можна віднести ретельне вивчення із залученням матеріалів ГДА СБУ політичних переслідувань радянського режиму проти інших представників шістдесятницького середовища, до прикладу, Василя Стуса, Зіновія Антонюка, Миколи Плахотнюка, Олександра Сергієнка, Ірини та Ігоря Калинців, Стефанії Шабатури, Михайла Осадчого, Івана Геля та ін., а також аналіз судових розправ над учасниками українських підпільних організацій під час репресивної хвилі 1972–1973 рр.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бажан, О. (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–35. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2667>
- Бажан, О. (2018). Вячеслав Чорновіл як об'єкт секретної справи КДБ «Блок». *Чорновільські читання. Візія майбутнього України. Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017 р.)*. Київ; Тернопіль: Бескиди, 31–36.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002006>
- Деревінський, В. (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват. <https://www.yakaboo.ua/ua/v-jacheslav-chornovil-duh-scho-tilo-rve-do-boju.html>
- Деревінський, В. (2019). Журнал «Український вісник» як об'єкт кримінального провадження КДБ у 1971–1974 рр. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 24, 407–417. <https://resource.history.org.ua/issue/xxx/2019/24>
- Зайцев, Ю. (2015–2016). Друга хвиля погрому антирежимної опозиції. *Новітня доба*, 3–4, 112–121.
- Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо.
- Касьянов, Г. (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо.
- Паска, Б. (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Паска, Б. (2024). Репресії КДБ проти дисидентів Євгена Пронюка та Василя Лісового в контексті генерального погрому українського національного руху 1972–1973 рр. *Сторінки історії*, 59, 222–240. : <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318886>.
- Паска, Б. (2025). Судові розправи над українськими дисидентами під час генерального погрому (травень – листопад 1972 р.). *Українські історичні студії*, 17/59, 167–176. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>.
- Шаповал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. : <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Paska, B. (2025). The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case “Block” (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin*, 35, 165–176. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683>.

REFERENCES

- Bazhan, O. (2013). Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR “Block”: development, progress, consequences. *NaUKMA Research Papers. History*, 143, 30–35. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2667>
- Bazhan, O. (2018). Vyacheslav Chornovil as the subject of the secret KGB case “Block”. *Chornovil Readings. Vision of the Future of Ukraine. Materials of the III and IV Scientific Conferences Dedicated to the 80th Anniversary of the Birth of Vyacheslav Chornovil (Kyiv, December 24, 2016, December 24, 2017)*. Kyiv; Ternopil: Beskydy, 31–36.
- Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)*. Kyiv: Ridnyi kray.
- Derevinskyi, V. (2016). *Vyacheslav Chornovil: The spirit that tears the body into battle*. Kharkiv: Vivat. <https://www.yakaboo.ua/ua/v-jacheslav-chornovil-duh-scho-tilo-rve-do-boju.html>
- Derevinskyi, V. (2019). The magazine “Ukrainian Herald” as an object of criminal proceedings by the KGB in 1971–1974. *Ukraine of the XXth century: Culture, ideology, politics*, 24, 407–417. <https://resource.history.org.ua/issue/xxx/2019/24>
- HDA SBU – Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine.
- Kasianov, H. (2019). *Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*. Kyiv: Clio.
- Paska, B. (2022). The January pogrom of the Ukrainian dissident movement in 1972: on the question of chronology and scale. *Current Issues of the Humanities*, 52–3, 14–20. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Paska, B. (2024). KGB repressions against dissidents Yevhen Pronyuk and Vasyl Lisovyi in the context of the general pogrom of the Ukrainian national movement of 1972–1973. *History pages*, 59, 222–240. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318886>.
- Paska, B. (2025a). The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case “Block” (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin*, 35, 165–176. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683>.
- Paska, B. (2025b). Judicial executions of Ukrainian dissidents during the general pogrom (May – November 1972). *Ukrainian Historical Studies*, 17/59, 167–176. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>.
- Shapoval, Yu. (2023). The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Zaitsev, Yu. (2015–2016). The second wave of the pogrom of the anti-regime opposition. *Contemporary era*, 3–4, 112–121.
- Zakharov, B. (2003). *A brief history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*. Kharkiv: Folio.